

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ԿԱՄ ՈՒՇ ԲՐՈՆՋԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆ ՈՒԹԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան մշակույթի վերջին՝ ամենահե-
աաքրքրական փուլը, սկսվում է մ. թ. ա. XIV դարի վերջերից և հարատևում
մինչև I հազարամյակի ռկիզբը: Շուրջ երեք դար ընդգրկող այդ ժամանակա-
շրջանը հագեցած է նախնադարյան տոհմացեղային հասարակության վերջնա-
կան փուլում հատկանշող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բնույթի ար-
մատական այնպիսի տեղաշարժերով, որոնք պետք է հանգեցնեն նախնա-
դարյան կարգերի վերացմանն ու պետական միավորումների ստեղծմանը:

Հայաստանի հարավային և հարավ-արևմտյան մասերում նախադինաս-
տիական զարգացման են հասնում ուրարտական հզոր ցեղերը, Հայասա երկի-
րը մոտենում է, ինչպես ասվեց վերը, պարզունակ պետական կարգի ստեղծ-
մանը. Հայկական լեռնաշխարհում նշմարվում է պրոտոհայկական առաջին իշ-
խանությունների առաջացումը: Հայաստանը թևակոխում է ռազմական դե-
մոկրատիայի» վերջին փուլը:

Տեղաբնակ էթնիկական միավորումների սոցիալ-տնտեսական զարգաց-
ման ոլորտներում կատարվող խոր ու էական փոփոխությունները առանձնա-
պես լավ են ուրվագծվում նյութական մշակույթի հուշարձանների համեմատա-
կան ուսումնասիրության ֆոնի վրա: Նրկրագործության ու անասնապահու-
թյան, արհեստների ու արվեստի, նյութական բարիքների արտադրության
այլևայլ ճյուղերի, միջցեղային փոխանակության ու առևտրի զարգացման մի-
ջոցով վերջնականապես ձևավորվում է Հայաստանի բրոնզեդարյան ինքնա-
տիպ մշակույթը, որն ընդհանուր էր Հայկական լեռնաշխարհի և ամբողջ Ան-
դրկովկասի համար:

Այն ավելի է ընդլայնում իր համագործակցությունը մի կողմից Առաջավոր
և Փոքր Ասիայի երկրների հետ, որոնք որոշակի դրոշմ էին դնում բրոնզեդար-
յան Հայաստանի ձևավորվող մշակույթի վրա, մյուս կողմից, Հյուսիսային
Կովկասի, ժամանակակից Օսեթիայի, Չեչենո-Ինգուշեթիայի, Դաղստանի, ինչ-
պես նաև Կուբանի ու Թերեքի հովիտներում բնակվող ցեղախմբերի հետ: Սա-

կայն երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման մեջ վճռական դեր էին խաղում նրա տնտեսության հիմնական ճյուղերի ներքին դարավոր վերելքն ու բնական բազմապիսի հարստությունների օգտագործումը:

Մետաղաճանաթյուն և մետաղամշակութային: Ինչպես նշվեց նախորդ պրոլետներում, Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական հարստություններից մեկը մետաղն էր:

Մ. Թ. ա. II հազարամյակում ձևավորված մետաղագործական օջախները՝ Զուլամերկի, Սասնո, Տայոց շրջաններում, Ռշտունյաց լեռներում, Հայկական Միջագետքում, ինչպես նաև Գուգարքի, Գեղարքունյաց ու Սյունյաց մարզերում, դառնում են մետաղահանության, մետաղամշակության ու փոխանակության նշանակալից կենտրոններ:

Մետաղամշակության այդ կենտրոններում բարձրորակ բրոնզից պատրաստում էին ամենատարբեր տիպի առարկաներ: Այս արհեստների մեջ Հայաստանի բնակիչները մասնագիտանում էին ամբողջ ընտանիքներով ու տոհմներով: Նրանք գիտեին պղնձի ձուլման և այլ մետաղների խառնուրդներից բարձրորակ բրոնզ ստանալու տարբեր եղանակներ: Զևավորում էին բրոնզե իրերն այնպիսի վարպետությամբ, ինչպես կավագործն էր պատրաստում խեցին: Նրանք արտադրում էին փորագիր զարդերով, մետաղներով ու հազվագյուտ փայտերով ազուցված գեղեցիկ զենքեր, բարդ ու բազմամասն կաղապարների մեջ ձուլում էին ռեալիստորեն վերարտադրված մարդու ու կենդանու արձանիկներ ու նույնիսկ արձանների ամբողջ խմբեր:

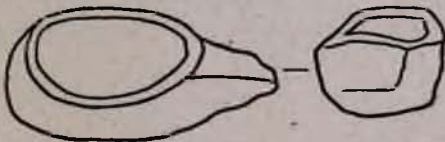
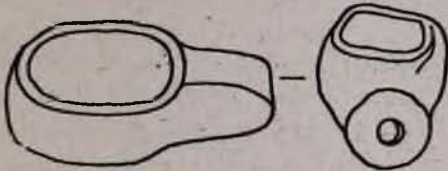
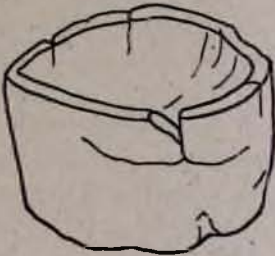
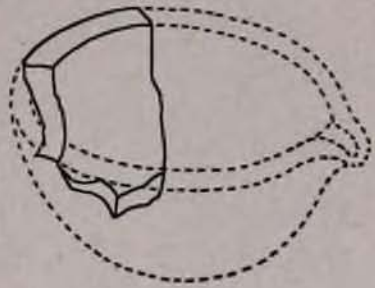
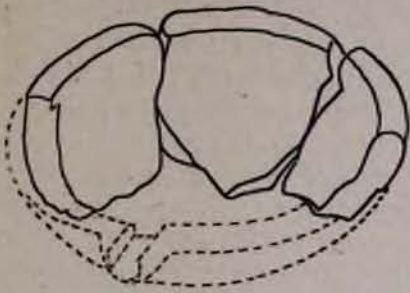
Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում մետաղագործությունն այնքան առաջադիմեց, որ մետաղաձուլական փորձիկ արհեստանոցներ հանդես եկան նույնիսկ դաշտավայրային շրջաններում, որոնք մետաղը կամ մետաղաքարը ստանում էին փոխանակության միջոցով՝ երկրագործական մթերքների դիմաց:

Այսպիսի մի արհեստանոցի մնացորդներ են հայտնաբերվել Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրի խորը հորիզոններում, մոխրի թանձր շերտերի մեջ¹: Այս տիպի արհեստանոցները բավարարում էին, իհարկե, առանձին բնակավայրերի սահմանափակ պահանջները՝ բերովի մետաղի կամ հնացած մետաղյա իրերը վերաձուլելու ու վերամշակելու միջոցով:

Բրոնզե իրերի մեծաքանակ արտադրությունը մոտ էր, այնուամենայնիվ, հանքաքարի պաշարներով ու անտառանյութով հարուստ լեռնային շրջանների արտոնությունը: Հայկական բարձրավանդակի ինքնամփոփ բարձրագիր մարզերում, մանավանդ Մոկսում ու Սասունում մինչև XX դարի սկզբները տնայնագործ մետաղահատները հանքաքարը հալում էին գետնի մեջ փորված պրիմիտիվ հնոցներում, որոնք գրեթե չէին տարբերվում երկրի հյուսիսային շրջանների պղնձի ու երկաթի հանքավայրերի մոտ երկրաբանների կողմից հայտնաբերված նախնադարյան հնոցներից:

Հայաստանը դարձավ Առաջավոր Ասիայի մետաղագործության խոշոր կենտրոններից մեկը:

¹ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Новые данные по истории города Тейшебаини, ՊԲՀ, 1963, 3, էջ 226 և հաջ.:

Մետաղաձուլական գործիքներ, ուշ բրոնզի դար. կարմիր-բլուր, Արփիկ

Զինագործություն և աշխատանքի գործիքների արտադրություն: Ուշքոռն-գեղարյան մետաղագործության ճյուղերից առանձնապես բարձր զարգացման հասավ զինագործությունը: Դամբարանային պեղումների միջոցով հայտնաբերված զենքերի բարձր որակը, բազմազանությունն ու տարատեսակությունը, գեղարվեստական արժանիքներն ու նուրբ զարգանախշերը վկայում են նախնադարյան վարպետների հմտության ու բարձր ճաշակի մասին: Զինագործ վարպետները տասնամյակներ անընդհատ բարելավում ու զարգացնում էին զենքի տեղական ու ներմուծված տիպերի արտադրությունը: Հայնալիճ աղեղն ու նետը, բազմապիսի կոթառավոր նիզակները, մարտական տարբեր տիպի սակրերը, ծանր թրերը, դաշույնների տասնյակ տարբերակները, դանակներն ու գուրզերը, լանչապանակները, զրահները, վահանները, հրեմմն նույնիսկ թիթեղյա սաղավարտները մեծ մասամբ տեղական արտադրության արգասիքներ էին, պատրաստված տեղական ձևերով, կամ ներմուծված լավագույն ձևերի ազդեցության տակ: Նրանք վաճառահանվում էին երկրի ներսում ու նրա սահմաններից դուրս: Հայաստանում հայտնի բոլոր սպառազինության առարկաներն իրենց ուղղակի զուգահեռներն են գտնում կովկասյան ու հին արևելյան զենքերի ժողովածուների մեջ:

Ընդհանուր արևելյան տիպերի պատկանող զենքերի ուսումնասիրությունը լայն հնարավորություններ է ընձեռում տեղական նյութի թվագրման համար: Այսպես, Հայաստանի բրոնզեդարյան դաշույնների որոշ տարբերակներ կապվում են Ասորիքի, Հյուսիսային Միջագետքի, Լեռնորանի, Արևմտյան Իրանի (Լուրիստան) XIII—X դարերի նյութերի հետ, Արթիկի փոքրիկ զարդարուն սակրը² համընկնում է Ասորիքի այն նյութերին, որոնք թվագրվում են եգիպտական Ռամսես Գ փարավոնի (1204—1173 թթ.)³ թագավորության շրջանի մակագրություններով, լճաշենի⁴ ու Կարմիր բլուրի ելուստազարդ կոթառներով⁵ սակրերը նմաններն ունեն ասորա-պաղեստինյան XIV դարի զենքերի մեջ և համընկնում են Թեշուբ աստծու նշանավոր փոքրասիական ռելիեֆի վրա պատկերված սակրին (XIV—XIII դարեր)⁶: Լճաշենի դաշույնների ու դանակների մեծ մասը, ինչպես նաև բրոնզե մեծ եռաժանիներն ու բազմաթիվ այլ իրեր անմիջականորեն կապվում են վաճառաշահ Ուգարիթ քաղաքի մետաղյա այն իրերի հետ, որոնք իրենց վրա կրում են եգիպտական Մերնեպտահ փարավոնի անունը (XIII դար)⁷, կամ խեթական Ասորիքի Թե-Ահմար քաղաքի ռելիեֆների հետ, որոնք թվագրվում են ասսուրական թագավոր Սալմանասար Ա-ի տիրակալության տարիներով (1280—1261):

Սպառազինության արևելյան տիպի առարկաներով առանձնապես հարուստ էին հասարակության արտոնյալ խավերի ներկայացուցիչներին պատկանող

² Տե՛ս Գ. Կ. Խաչատրյան, Матеріальная культура Артука, Ереван, 1963, էջ 57, աղ. 3, նկ. 3:

³ Տե՛ս Գ. Կ. Bonnet, Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig 1926, էջ 34:

⁴ Լ. Լ. Մեռցկալեյան, Լճաշենի մշակութի զարգացման հիմնական էտապները, աղ. 3, նկ. 3:

⁵ Տե՛ս Ա. Ա. Мартыросян, Город Тейшебаппи, Ереван, 1961, նկ. 25, էջ 55:

⁶ Տե՛ս Լ. Delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 248, նկ. 111:

⁷ Տե՛ս Բ. Թարաու-Դանգին, Tell Ahmar, „Syria“, 10, 1929, էջ 138:

դամբարանները: Լճաշենի ցեղային առաջնորդների դամբարաններում և Կիրովականի հայրուստ դամբարաններից մեկում հնագետները հայտնաբերել են լայնաշեղք դաշույններ՝ բրոնզյա գեղեցիկ պատյաններով⁸, որոնք իրենց ծակոտկեն հարուստ երկրաշափական ու կենդանական զարդանախշերով հիշեցնում են Հարավային Միջագետքի նշանավոր Ուր քաղաքի պեղումներում հայտնաբերված ոսկյա պատյանի մշակված ձևերն ու նրբին զարդարանքը⁹:

Ուշ բրոնզի դարի մետաղագործ վարպետները աշխատանքի գործիքներ, իրեր էին արտադրում արհեստների ու տնտեսության ամենատարբեր ճյուղերի և կենցաղային, կրոնա-պաշտամունքային կարիքների համար: Արթիկ-տուֆի ինքնատիպ դամբարաններից մեկում հնագետները հայտնաբերել են ատաղձագործի բրոնզյա գործիքներ՝ սղոց, կացին, տարբեր տրամաչափի ու լայնության դրեր¹⁰, որոնց օգնությամբ փայտագործ վարպետները պատրաստում էին դանակների, դաշույնների ու այլ իրերի բռնակներ, ամանեղեն, ձիու թամբի առարկաներ, տնային կահկարասի, կամարածածկ սայլեր ու սայլակներ, մարտականքեր, պատգարակներ և այլն:

Ոսկեդարյան: Մետաղագործության զարգացած ճյուղերից մեկն էլ ոսկերչությունն էր: Լճաշենի և Տոլորսի հարուստ ննջեցյալները պնդված էին ոսկյա խոշոր պես-պես (գլանաձև, գնդաձև, թեփուկավոր, սկավառակաձև) ուլունքներով, նշաձև քարերով ազդեցված հատիկավոր նախշ ունեցող կոճակներով, սկավառակատիպ տափակ զարդերով, թանկարժեք կամ կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված մանյակներով և այլն: Ինչպես նյութական արտադրության այլ ճյուղերում, այնպես էլ ոսկերչության մեջ մեծ դեր էին կատարում հինարեելյան ավանդույթները: Վերը հիշատակված մանյակների մի զգալի մասը հանդիպում է դեռևս հին Շումերի վաղ դինաստիական ժամանակաշրջանում և տարածվում մինչև Մոսկենջոդարոյի հովիտը¹¹: Առանձնապես լայն տարածում են գտնում ոլորագալար զարդերը պղնձի ու վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանի Կրեմոն-Միքենյան և Տրոյական հուշարձաններում: Հնագետները արդարացիորեն նշում են, որ Տրոյայի գանձերի ոսկյա զարդերը մատնանշում են ոչ միայն այդ քաղաքի հարստությունն ու լայն առևտրական կապերը, այլ նաև զարդերի մի զգալի մասի ուրույն արեելյան գծերը, որոնք կարելի է դիտել որպես Շումերի ոսկերչական արտադրանք¹²: Զարմանալի չէ, որ ոսկերչության այդ երկու խոշոր կենտրոնների միջև ընկած Հայաստանն ուներ զարգացած ոսկերչություն, որը ոչ միայն պահպանում, այլև զարգացնում էր հին ավանդույթները, ստեղծում Հայաստանի համար նոր տիպի զարդեր, որոնք հանդիպում են շատ հաճախ Կենտրոնական և Հյուսիսային Միջագետքի XIV—XIII դարերի վաղ ասորեստանյան հնավայրերում և, մասնավոր, նշանավոր Մարի քաղաքի հարուստ դամբարաններում¹³:

⁸ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956, СА, I, 1957.

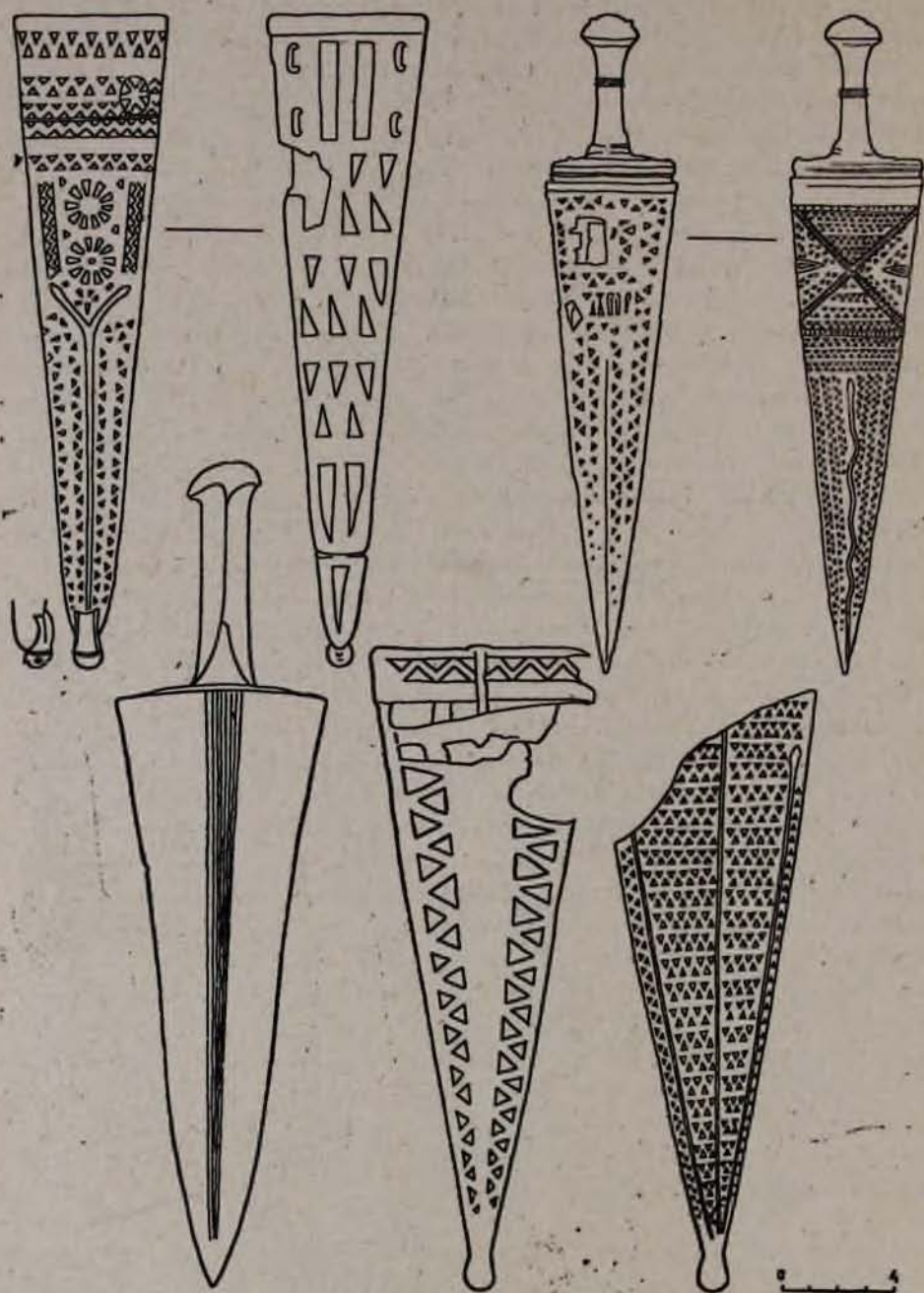
⁹ Տե՛ս Н. Д. Флиттнер, Культура и искусство Двуречья, Л.—М., 1958, էջ 49:

¹⁰ Տե՛ս Т. С. Хачатрян, Материальная культура Артика, աղ. 3, նկ. 1, 5, 6—10:

¹¹ Տե՛ս Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 245.

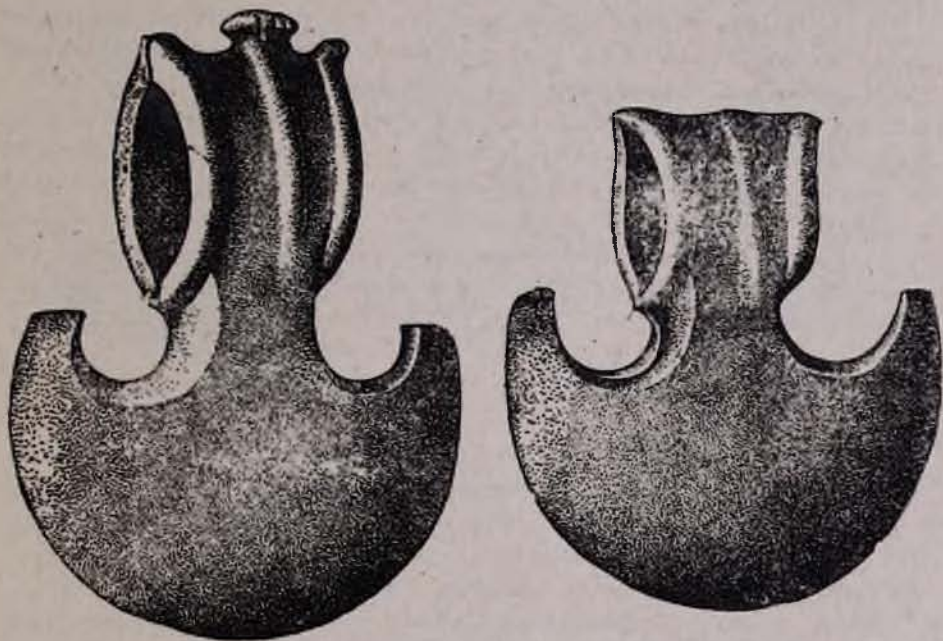
¹² Տե՛ս Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, էջ 76—78:

¹³ Տե՛ս А. Parrot, Mari, Paris, 1945, նկ. 39:

Պատյանավոր դաշույններ և ռոմեոս տառապաններ. Սևանի ավազան

Երկաթագործություն: Ուշ բրոնզի դարում մետաղագործությունն ամբողջությամբ վերելք է ապրում, մետաղյա իրերը լայնորեն օգտագործվում են հասարակության բոլոր խավերի կողմից, նրանք հանդիպում են հնավայրերում ամենուրեք. բրոնզի գինը զգալի չափով իջնում է: Սակայն այս շրջանի մետաղագործության ամենաէական հասույթը երկաթի նախասկզբնական օգտագործումն էր, որի յուրացման պրոցեսը ընթանում էր Հայաստանում, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայում՝ երկաթի արտադրական օգտագործմանն առընթեր: Երկաթը հանդես եկավ Հայաստանում, ինչպես և ընդհանրապես Արևելքում, որպես թանկարժեք մետաղ զարդարանքի, մանր առարկաների, ինչպես նաև հասարակության մեջ բարձր դիրք ունեցող անձանց զենքերի ձևով, ուշբրոնզեդարյան մշակույթի երկրորդ փուլում, XII դարի վերջերին և XI դարում, ճիշտ այն ժամանակ, երբ այդպիսիները տարածվեցին իրանում և Միջագետքում՝ կամ էգեյան աշխարհի տարբեր կենտրոններում¹⁴: Առայժմ դանդաղորեն ներդրվող երկաթի արտադրությունը դալիս էր փոխարինելու բրոնզագործությանը, զինելու նախնադարյան մարդուն բնության դեմ պայքարելու նոր ու հզոր զենքերով, բարձրացնելու աշխատանքի արտադրողականությունը արհեստների ու երկրագործության մեջ, արագացնելու տոհմա-ցեղային կարգերի վերջնական փլուզումը Հայաստանում:

Բրոնզե սակրեր. Ախթալա

Մ. Թ. ա. II հազարամյակի վերջին քառորդում բարձր զարգացման հասանքարագործությունը, ոսկրագործությունը, կաշեգործությունը, կոշկակարությունը-

¹⁴ St^u S. Przeworski, Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500—700, Leiden, 1939, էջ 103 և հաջ.

ներ, մանածագործությունն ու այլ արհեստներ: Հայաստանի տարբեր վայրերում հայտնաբերված կոշկաձև կավե ամանների քանակն ու բազմատեսակությունը վկայում են տարբեր տիպի ճտկավոր կոշիկների լայն օգտագործումը Հայաստանում¹⁵, իսկ Արթիկ-տուֆի դամբարաններից մեկում պահպանված դեղեցիկ բանվածքներով ու բրոնզյա փոքրիկ զարդերով գործվածքի մնացորդը¹⁶ ցույց է տալիս, թե ինչպիսի գեղեցիկ հագուստներ կարող էին ունենալ բրոնզե դարի մարդիկ:

Խեցեգործություն: Խեցեգործության արտադրանքը անհամեմատ ավելի լայն ու բազմակողմանի էր, քան մետաղագործությանը: Մետաղե իրերի տասնյակ կամ հարյուրավոր տիպերի դիմաց խեցեգործության մեջ մենք ունենք կավե առարկաների հազարավոր տեսակներ ու նմուշներ. որոնք հնարավորություն են տալիս ավելի ևս ճշգրտելու ուշ բրոնզի դարաշրջանի զարգացման ժամանակագրական փուլերը: Տասնամյակների ու հարյուրամյակների ընթացքում հաջորդաբար հանդես են գալիս նրբախեցի ամանեղենի շատ տեսակներ՝ փորագիր երկրաչափական զարդամոտիվների միագույն, երկգույն կամ եռագույն ազուցվածքով, վերագիր կենդանակերպ զարդերով, նուրբ փայլեցված երկրաչափական նկարների գոտիներով, ներձկուն և ռելիեֆ մակերեսներով, փորագիր պարզեցված զարդանախշերով:

Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում սև փայլեցրած պաշտամունքային ամանները՝ իրենց վերագիր ու փորագիր պատկերներով կամ նախնադարյան նկարիչների ու փորագրիչների կողմից ստեղծված ամբողջական կոմպոզիցիաներով: Հայաստանի սյետական թանգարանում այժմ հիանալի սերիաներով ներկայացված են երկրաչափական հարուստ մոտիվներով նախշված երկբուրգ մեծ սափորների բազմապիսի տեսակներ, ցուլերի ռելիեֆ գլխիկներով կամ կենդանիների ամբողջական պատկերներով զարդարված ցածրավիզ ամաններ, ամաններ, որոնք զարդարված են վագրերի ու օձերի վերագիր ռելիեֆ քանդակներով, զոհաբերվող կենդանիներին ներկայացնող քանդակաին տեսարաններով: Նշնիկների, քարայծերի ու այլ կենդանիների մի ուրիշ խումբ ներկայացված է գծավոր փորագիր զարդերով: Այս տիպի ամանեղենի վրա երբեմն պատկերվում են նույնիսկ որսի ամբողջական տեսարաններ, մարտակողերի ու մարդակերպ էակների մասնակցությամբ: Կավե ամանների այս խումբը մոտենում է Շամբորի շրջանի սև փայլեցրած խեցեղենին, որի վրա գծային տեխնիկայով պատկերված են որսորդական հմայության ամբողջ տեսարաններ: Այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում որսորդական ինքնատիպ հորինվածքների հարթաքանդակ պատկերներով զարդարված Դվինի խոր շերտերի հսկա կարասները:

Վերջին տարիներին Զանգեզուրի և Սևանի շրջաններում հայտնաբերվեցին ռեալիստորեն մշակված կոշկաձև անոթների ուշագրավ նմուշներ¹⁷, որոնք ներկայացնում են ցածրակրունկ, փափուկ ճտկավոր կոշիկների տարբեր ձևերն ու մանրամասները: Հայաստանի անոթների այս խումբը առանձնահատուկ տեղ է

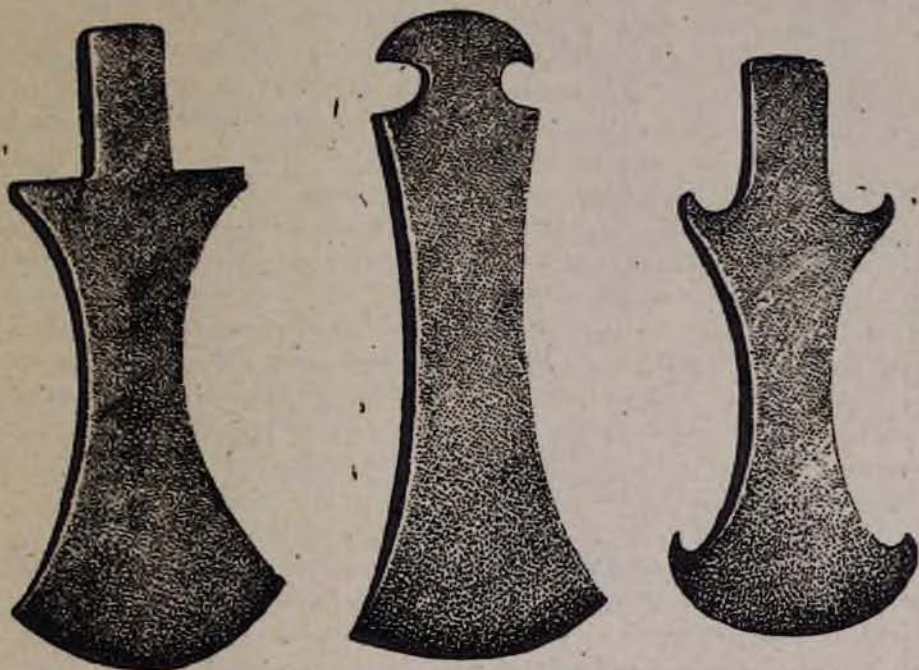
¹⁵ Տե՛ս A. A. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., աղ. XV, նկ. 1—3.

¹⁶ Տե՛ս T. C. Хачатрян, Материальная культура Артика, նկ. 19—20.

¹⁷ Տե՛ս A. A. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., աղ. XV, նկ. 1—3.

զրավում կովկասում լայնորեն տարածված նույնատիպ խեցեղենի մեջ՝ որոշ ընդհանրություններ դրսևորելով միայն Մինգեչաուր—Նախիջևանյան խմբի¹⁸ և Հյուսիսային Իրանի¹⁹ մ. թ. ա. XI—X դարերի նմուշների հետ:

Ի տարբերություն արհեստների այլ ճյուղերի, բրոնզեդարյան Հայաստանի խեցեգործությունը համեմատաբար քիչ ընդհանրություններ ունի Հին Արևելքի և կովկասի նույնատիպ արտադրանքի հետ և լավագույն ձևով է դրսևորում տեղական արհեստի զարգացման առանձնահատկությունները:

Ձևա՛ի տափակ կացի՛ներ, տարբեր ճնա՛վայրերից

Խեցեգործական տեխնոլոգիա: II հազարամյակի վերջերին առանձնապես բարձր զարգացման հասավ խեցեգործության տեխնոլոգիան: Օգտագործվում էին կավերի ամենատարբեր տեսակներն ու նրանց մշակման, փայլեցման, զարդանախշման, թրծման, ձևավորման բազմաթիվ եղանակներ:

Վաղուց արդեն հանդես էին եկել բրուտագործական դուրզն ու ամանեղենը թրծելու բավականաչափ մեծ ու բարդ վառարանները, որոնք հայտնի էին դեռևս III—II հազարամյակներում Հարավային Միջագետքի Ուրուկ, Նիպուր և այլ քաղաքներում²⁰: Ավելի ուշ շրջանի, սակայն էպոս շտարբերվող, վա-

¹⁸ Տե՛ս Գ. Ի. Իոնե, Сосуды-сапожки Мингечаура, Материальная культура Азербайджана, № 3, Баку, 1955, էջ 39, նկ. 59, աղ. I—IV:

¹⁹ Տե՛ս L. Vanden Berghe, Archeologie de l'Iran Ancien, Leyden, 1959, նկ. 146, էջ 116:

²⁰ Տե՛ս В. Ф. Гаўдукевич, Керамическая обжигательная печь Мунчак-Тепе, КСИМК, XXVIII, էջ 72—82:

ոարանների տասնյակ տեսակներ են հայտնաբերվել ժամանակակից Մինգեչաուրի հին բնակավայրի ու կարասային թաղամասերի շրջանում²¹։ Դրանք հում աղյուսից պատրաստած քառանկյունի կամ կլոր երկհարկանի կառույցներ էին այլման ու թրծման առանձին հարկաբաժիններով, օդի և ջերմության փոխաբերման համապատասխան բարդ հարմարանքներով, կամարակապ ծածկով, կավածեփ պատերով։ Այդպիսի հնոցների այլման խցերում ստացվում էր մոտավորապես 1200—1300° ջերմություն, որը թրծման բաժանմունքում հասնում էր մոտավորապես 1000 աստիճանի։ Բարձր ջերմաստիճան ապահովելու համար օգտագործվում էր տեղական անտառանյութը։

Խեցեգործական արտադրանքի տիպերի բազմազանությունը, որոշակի տիպերն ու ստանդարտը, ավարտված լակոնիկ, միօրինակ ձևերը ցույց են տալիս, որ նա խորապես մասնագիտացված էր ու կենտրոնացված առանձին արհեստավորական գերդաստաններում։

Լիսաբնակարան անասնապահություն։ II հազարամյակի երկրորդ կեսին վերջնականապես ձևավորվեց նաև կիսաքոչվորական անասնապահությունը Հայկական բարձրավանդակում և ողջ Անդրկովկասում։ Բնակավայրերին կից արոտները այլևս չէին կարող բավարարել աճող անասնապահության պահանջները, իսկ լեռնային արոտավայրերի խելամիտ օգտագործումը անսահմանափակ հնարավորություններ էր ընձեռում նրա նշանակալից վերելքի, անասունների գլխաքանակի ավելացման համար²²։ Մրկրի բարձրագույն շրջաններում, ալպյան մարգագետիններին կից, ստեղծվում էր ջրանցքների ու ջրավազանների մի ամբողջ սխեմա, որոնց հետքերն այժմ էլ նկատելի են Արագածի ու Գեղամա լեռների լանջերին։

Քոչվոր անասնապահների հիմնական հարստությունը մանր եղջերավոր անասունն էր, որի քանակական զգալի գերակշռությունը խոշորի նկատմամբ որոշակիորեն երևում է բնակավայրերի ու դամբարանադաշտերի ուսումնասիրությունից։ Առանձնապես մեծ էր մանր եղջերավոր անասունների քանակը երկրի նախալեռնային և լեռնային շրջաններում, որոնց բնակչությունը զբաղվում էր գերազանցապես անասնապահությամբ։ Այս շրջանների դամբարանադաշտերում հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ տնային անասունների ոսկորներ՝ ամանների մեջ որպես կերակրի մնացորդներ կամ էլ դամբարաններում կենդանիների ամբողջական կմախքների ձևով²³։ Հատկանշական է, որ նախնադարյան քոչվորների դամբարանաքարերը հաճախ զարդարում էին ընտանի կենդանիների առանձին կամ խմբային ռելիեֆ պատկերներով, այժմերը խորհրդանշող ոլորապատույտ նախշազարդերով։ Երբեմն գիշատիչ կենդանիների պատկերներով, որոնք բոլորն էլ շատ նման են նույն ժամանակի բրոնզյա գծազարդ գոտիների կենդանիներին։ Այդպիսի բարեխիճ զարդերով առանձնապես հարուստ են Աշտարակի շրջանի Շամիրամ գյուղի հոյակապ կրոմլիխներն ու մենհիրները։

21 Տե՛ս Գ. Ի. Ионе, О гончарных обжигательных печах из Мингечаура, МИА, т. II, Баку, 1950, էջ 31 և հետ։

22 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 75։

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73։

Հայաստանի դաշտային շրջաններում նույնպես զարգանում էր անասնապահությունը, սակայն այստեղ առաջատար նշանակություն էին ստանում խոշոր եղջերավոր անասունները, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին Լրկրագործության մեջ ուրպես քաշող ուժ:

Կարմիր բլուրի զամբարանների բռնեզ իրերը

Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրում հայտնաբերված տնային կենդանիների ոսկրային մնացորդները ցույց են տալիս, որ տափաստանային բնակատեղիներում խոշոր եղջերավոր անասունների թիվը մոտավորապես չորս անգամ ավելի էր մանր եղջերավոր անասունների համեմատությամբ: Այս բնակավայրերի պեղումների ժամանակ գտնվել են ժամանակակից ընտանի կենդանիների՝ կովերի, եզների, ոչխարների, այծերի, խոզերի, էջերի, ձիերի ու շների կմախքների մնացորդներ²⁴:

Ձին ու շունը նույնքան կարևոր էին անասնապահության զարգացման համար, որքան եզը՝ երկրագործության համար: Շունը պահպանում էր համայն-

²⁴ Կարմիր բլուրի նախաուրարտական, ինչպես և ուրարտական ժամանակաշրջանի կենդանիների մնացորդներն ուսումնասիրել է հնէակենդանաբան Ս. Կ. Մեծկումյանը:

նական հոտերը գիշատիչներից, ձին՝ կիսաքոչվորական անասնապահության պայմաններում ոչ միայն կապի հուսալի միջոց էր մշտական բնակատեղիների ու յայլանների միջև, այլև քաշող ուժ²⁵։ Հայկական բարձրավանդակի որոշ շերտերում՝ Գեղարքունիքում, Արցախում և այլուր, հնում զբաղվում էին ցեղային ձիաբուծությամբ։ Այդ տեսակետից առանձնապես աչքի էր ընկնում մերձուրմյան Սուքի երկիրը, որտեղից ասորեստանցիները ձիերի մեծ հրամակներ էին տանում։ Տնտեսության մեջ ձիերի նշանակությունն այնքան մեծ էր, որ լճաշենի, Խոշալիի և Առաջածորի, Դիլիջանի, Կիրովականի և այլ շրջանների դամբարաններում մարդկային թաղումների հետ միասին գտնվում են ձիերի ամբողջական կմախքներ, իսկ նրանց գլուխներն ու ձիասարքերի առարկաները հանդիպում են գրեթե ամենուրեք՝ ուշբրոնզեդարյան բոլոր դամբարաններում։ Նրանց գծապատկերներն ամենուրեք հանդիպում են բրոնզե դոտիների վրա։

Այսպիսով, անասունների բազմաքանակ հոտերը նախնադարյան համայնքների գլխավոր հարստություններից մեկն էին, կուտակման ու փոխանակության առատ աղբյուր։

Որսորդություն։ Անասնապահության հետ մեկտեղ նոր վերելք է ապրում նաև որսորդությունը՝ քոչվոր անասնապահների սննդի աղբյուրներից մեկը։ Դամբարանային նյութերի մեջ հաճախ են հանդիպում եղնիկների ու եղջերուների, վարազների, քարայծերի ու զանազան թռչունների ոսկորներ։ Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի պղնձե լայն դոտիների վրա բրոնզեդարյան նկարիչները պատկերել են որսի հմայական տեսարաններ (Քալաքենդ, Նոյեմբերյան, Քոնդը, Տլի և այլն), որոնց մեջ կենդանիների ու որսորդների հետ միասին պատկերված են նաև որսորդական շներ։ Նախնադարյան որսորդները օգտագործում էին գերազանցապես նետն ու աղեղը։ Նրանք ներկայացված են դոտիների վրա Հայկ նահապետի զենքն հիշեցնող «լայնալիճ» աղեղներով և մետաղասլաք նետերով լի կապարճներով։

Սևանի, Սպիտակի, Շամբորի, Գանձակի և Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջանների այժմյան լեռկ ու բուսականությունից զուրկ սարալանջերը ուշ բրոնզի դարաշրջանում դեռևս ծածկված էին հաստաբուն ծառերի խիտ անտառներով, որոնք, սակայն, ուժգնորեն ոչնչացվում էին ինչպես զարգացող անասնապահության, մետաղագործության, խեցեգործության, փայտամշակության ու շինարարության հետևանքով, այնպես էլ երկրագործական ցանքատարածությունների ընդլայնման հաշվին²⁶։

Ուրվագծործություն։ Համեմատաբար բարձր զարգացման հասած երկրագործությունը կազմում էր նախնադարյան համայնական տնտեսության հիմքը։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին դարերի բնակավայրերում և, հատկապես, Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտերի բնակարանների մեջ հնագետները բացել են կարասներ, հացահատիկի բազմաթիվ մեծ հորեր, որոնց եզրերին կամ հատակին պահպանվել են գարու և կորեկի տեղական տեսակների ածխացած մնացորդներ²⁷։ Ուշբրոնզեդարյան բնակավայրերում այլ հա-

²⁵ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 77։

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72—74։

²⁷ Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Город Тейшебаини, էջ 69, նույնի, Армения в эпоху бронзы..., էջ 182։

ցաքույսերի մնացորդներ առայժմ չեն հայտնաբերված, սակայն այդպիսիների առատությունը նախորդ դարաշրջանների հնավայրերում և փոքր-ինչ ավելի ուշ շրջանի ուրարտական մեծ քաղաքների շտեմարաններում, որտեղ կուտակվում էին տեղական համայնքներից ստացվող երկրագործական մթերքները, կասկած չեն թողնում, որ հացահատիկների մշակումը բարձր մակարդակի էր հասել մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին և I հազարամյակի սկզբներին։ Հայկական բարձրավանդակի այլ բնակատեղիներում հավաքված են մի շարք վայրի բույսերի մնացորդներ, որոնք մատնանշում են, որ զարգացած երկրագործությանն ու այգեգործությանն առնթեր իր գոյությունը շարունակում էր նաև հավաքչական տնտեսությունը²⁶։

Խեցանքեր. Զանգեզուր

Երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում ոչ միայն կավե ամանեղենի վրա պահպանված բուսական հարուստ զարդապատկերներն ու պտղաբերության կանացի կուռքերը, որ հանդիպում են ամենուրեք բրոնզեդարյան բնակավայրերում, այլև զանազան նյութերից բաղկացած գործիքների

²⁶ См. Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 71։

քանակն ու բազմազանությունը, որոնք ծառայում էին վարի ու ցանքսի, բերքահավաքի ու գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համար: Առանձնապես մեծ թվով են ներկայացված կիկլոպյան բերդերի ապառաժ քարերի մեջ կողք-կողքի փորված սանդերը, տաշտակներն ու հսկա հնձանները, բազալտ քարերից պատրաստված սանդերն ու սանդակոթերը, մակուկաձև ու քառանկյունի աղորիքներն ու փայտե, ոսկրե կամ կավե հիմքի վրա ագուցված վանակատից պատրաստված մանգաղների ներդիրները, որոնք հնագույն ժամանակներից լայնորեն տարածված էին Անդրկովկասում, Միջագետքում, Նգրիպտոսում²⁹:

Վերջին ժամանակներս թե՛ Հայաստանում, թե՛ Անդրկովկասում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ բրոնզյա կեռ մանգաղներ: Նրանց զարգացման ձևերն ու տարատեսակները ցույց են տալիս, որ II հազարամյակի վերջում Հայաստանում երկրագործական տեխնիկան անշեղորեն զարգանում էր: Բախտավոր պատեհությամբ Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում պահպանվել են փայտից ու վանակատից պատրաստված կամերի մնացորդներ, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում այսօրվա կամերից³⁰: Այս գործիքներին զուգահեռ Հայաստանի մի շարք շրջաններում հնուց պահպանվել և օգտագործվում են քարե կալսիչները:

Այսպիսով, ուշբրոնզեդարյան Հայաստանն ուներ գյուղատնտեսական գործիքների բոլոր այն տեսակները, որոնք հետագա հազարամյակների ընթացքում շարունակել են օգտագործվել հայ շինականի կողմից:

Երկրագործությունը զարգանում էր գերազանցապես մեծ ու փոքր գետերի, արհեստական ջրանցքների ու առուների ջրերով ոռոգվող հարթակներում ու բարեբեր հովիտներում, որոնց ընդերքն առանց այն էլ հարուստ էր հրաբխային լավաներով և լճային նստվածքներով:

Այդուհանդերձ, ուշ բրոնզի դարաշրջանում էլ Հայաստանում շատեղծվեց մշտական ոռոգման հաստատուն և բարդ սիստեմ: Այդ պատճառով էլ երկրագործությունն այստեղ ետ էր մնում Միջագետքի առաջավոր շրջանների համեմատությամբ:

Փոխադրամիջոցներ: Երկրագործության ու անասնապահության հետ միաժամանակ զարգանում էին և փոխադրամիջոցները, որոնց լավագույն նմուշները առատորեն պահպանվել են լճաշենի հարուստ դամբարանաթմբերում: Դրանք բազմաքանակ ու բազմապիսի սալեր են, բայց կան կամարակապ ծածկով, երկանիվ ու քառանիվ, ճանապարհորդական կամ մարտական արագընթաց կառքեր, մանկական սալակներ, մարտականքերի մետաղե բռնօրինակներ և այլն, որոնց նախատիպերը հանդես էին եկել դեռևս հին արևելյան քաղաքակրթության այգաբացին³¹: Նրանք ներկայացված են արևելյան արվեստի հուշարձանների մեջ՝ բնօրինակներով, փորագրություններով, պատ-

²⁹ Նման ներդիրների լայն տարածումը Արևելքում հիմք է ծառայել Մորգանի այն սխալ ենթադրության, թե մետաղե մանգաղները բնորոշ էին միայն եվրոպայի շրջանների համար և Ասիայում այդպես էլ չտարածվեցին (տե՛ս J. de Morgan, La prehistoire orientale, III, Paris, 1927, էջ 77—78):

³⁰ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки в Головинно, Ереван, 1954, էջ 94—95:

³¹ Տե՛ս Г. Чапалд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 230:

կերներով³², ինչպես նաև դամբարանային նյութերով: Եվ զարմանալի չէ, որ լճաշենի սայլերն իրենց զուգահեռներն ունեն Ստորին Միջագետքի՝ Քիշ³³ և Ուրի³⁴ վաղ դինաստիական 3-րդ շրջանի, Ակկադի թագավորության ժամանակաշրջանի, Թեիս-Գավրայի³⁵, ինչպես նաև Շուրուպակ քաղաքի պեղումներով հայտնաբերված նյութերի մեջ, որտեղ հանդես է գալիս կամարածածկ հնագույն սայլը (IV հազարամյակ)՝ հար և նման լճաշենի տիպերին³⁶:

Լճաշենի սայլերն ու կառքերը պատկանում էին ցեղային ավագանու ներկայացուցիչներին. գուցե պատրաստված են հուղարկավորության հատուկ նպատակների համար: Նրանք ունեն բարդ ու նուրբ փորագրություններ, հարյուրավոր մասեր՝ պատրաստված տարբեր տեսակի ու որակի փայտերից՝ թեղուց, կաղնուց և նույնիսկ թանկարժեք կարմիր փայտից, որը գտնվում էր երևի Գեղարքույաց անտառներում: Տնտեսության մեջ լայնորեն օգտագործվող տարբեր տիպերի սայլերը չէին կարող այդքան շքեղ լինել, սակայն սկզբունքորեն դրանցից չէին տարբերվում: Հին բնակավայրերում հաճախակի հանդիպող սայլերի ու սայլակների, կամ նրանց անիվների կավե բնօրինակները ցույց են տալիս, որ ուշ բրոնզի դարում փոխադրության տարբեր միջոցները տոհմացեղային ավագանու մենաշնորհը չէին: Սրա ներկայացուցիչների դամբարանների մեջ պարզապես զետեղվում էին մեկ կամ մի քանի սայլեր, քաշող անասունների հետ միասին, իսկ ընչազուրկներին հուղարկավորելիս բավարարվում էին գերեզմաններում ձիու սանձեր կամ սայլերի առանձին մասեր ղնելով, որոնք ժամանակի հասկացություններով փոխարինում էին ամբողջին:

Փոխանակություն և առևտրական ճանապարհներ: Աշխատանքի բաժանումը Հայկական լեռնաշխարհում երկրագործական, անասնապահական ու մետաղագործական շրջանների, հնուց ի վեր զարկ էր տալիս միջցեղային փոխանակությանը, առանց որի հասարակության զարգացումը անհնար կլիներ: Արտադրողական ուժերի վերելքն ուշ բրոնզի դարաշրջանում, նյութական արտադրության տարբեր ճյուղերի խոր մասնագիտացումը, երկրագործական, անասնապահական, արհեստագործական արտադրանքի պաշարների կուտակումը և մետաղահանքերի հարստությունը լայն թափ հաղորդեցին միջցեղային փոխանակությանն ու առևտրին, որոնց մեծապես նպաստում էր նաև Հայաստանի աշխարհագրական հարմար դիրքը և նրան արևմուտքից ու հարավից եզերող երկրների մշակութային-տնտեսական բարձր մակարդակը:

Գտնվելով Արևմուտքի և Արևելքի միջև, Հայկական բարձրավանդակը կապում էր Արևմուտքի համեմատաբար ցածր զարգացած շրջանները հին արևելյան քաղաքակրթության կենտրոնների հետ: Չնայած երկրի ռելիեֆի կտրտվածությանն ու լեռնային պատանեղների առկայությանը, Հայաստանի միջով էին անցնում Հին աշխարհի կարևոր տարանցիկ ուղիները, որոնք հանգուցվում էին

32 Տե՛ս նույն տեղում:

33 Տե՛ս L. Watelin, Excavations at Kish, 1924, էջ 29—30:

34 Տե՛ս L. Wolley, Ur Excavations, London, 1935, II, № 64, էջ 109:

35 Տե՛ս E. Spelzer, Excavations at Tepe Gawra, I, ադ. XXXV.

36 Տե՛ս H. Д. Флиттер, Искусство Двуречья, էջ 43:

Խեցանոթներ. Դավիթ-բեկ գյուղ

Արարատյան հովտում: Հայաստանը մի կամուրջ էր Հին Արևելքի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավ-ուսաստանյան տափաստանների միջև:

Զպետք է մոռանալ, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները II հազարամյակում մտնում էին Արևելքի ամենահզոր պետություններից մեկի՝ Միտաննիի կազմի մեջ, և մասնակից էին դարձել Առաջավոր Ասիայի տեղ-տեղական և առևտրական կյանքին: Մ. թ. ա. XIII դարից հետո էլ Միտաննիի առանձին քաղաքներ դեռևս պահպանում էին առևտրի միջնորդի իրենց դերը: Սրանք կապում էին Հայաստանը փյունիկյան առևտրի խոշոր կենտրոններ Տյուրոսի, Բիրլոսի, Սիլոնի, Մեգիդդոնի, Ասկալոնի և առանձապես Ուզարիթի հետ, որը միջնորդ օղակ էր Եգիպտոսի ու Բաբելոնի, Փոքր Ասիայի և էգեյան աշխարհի միջև: Փյունիկիայից հարավ փրկվողները XII դարում հիմնել էին Գազա հզոր քաղաքը, Բաբելոնի առանձին քաղաքներում XIV դարում հանդես էին եկել խոշոր առևտրա-վաշխառուական տներ, Եփրատի միջին հոսանքում ծաղկում էր խոշոր առևտրական կենտրոններից մեկը՝ Մարի քաղաքը, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը հարում էր խեթական թագավորությանը, որի քաղաքները XII դարից հետո էլ շարունակում էին իրենց գոյությունը Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան և Ասորիքի հյուսիսային շրջաններում:

Ուստի չի կարելի պատահական համարել նույնատիպ մետաղե իրերի՝ զենքերի, ոսկյա զարդերի, ձիասարքերի ու շատ ուրիշ առարկաների հայտնագործությունները վերը հիշատակված առևտրական կենտրոններում և Հայկական բարձրավանդակի կենտրոնական ու հյուսիս-արևելյան շրջաններում, կամ սպառազինության միատիպ առարկաների գյուտերը Հայաստանում, պարսկական թալիշում և Արևմտյան Իրանում (Լուրիստան): Այդ իրերի որոշակի մասը Հայաստան է ներմուծվել, անկասկած, միջցեղային փոխանակության միջոցով, սակայն մի զգալի մասն էլ, ինչպես վերը նշվեց, արտադրվում էր տեղում՝ արևելյան նախատիպերի հիման վրա:

Հայկական բարձրավանդակի բնիկները նույնքան սերտորեն կապված էին Կովկասի ու հարավ-ուսաստանյան մարզերի հետ: Հետաքրքրական է, օրինակ, Մերձսևանյան տիպի դաշույնի³⁷ գոտերը Հյուսիսային Օսեթիայի Կումբուլտայի դամբարանադաշտում³⁸, անդրկովկասյան բրոնզե գոտիների և այլ իրերի հայտնագործությունը³⁹ նույն Օսեթիայում, կամ նույնիսկ Դենպարի միջին հոսանքի շրջաններում⁴⁰: Միտաննիական մի կնիք գտնվել է Օսեթիայում, իսկ առաջին հազարամյակի սկզբներին նավկրատիսում արտադրվող եգիպտական սկարաբեոիդները հասնում են Արարատյան դաշտավայր, այնտեղից Վրաստան և Հյուսիսային Կովկասի լեռնանցքներով Չեզեմ և Բաքսան գետերի հովիտներում⁴¹, ընդ որում այդ տիպի գյուտերի տեղորոշումն այնքան անվիճելի է, որ կարելի է քարտեզի վրա գծել նրանց ներթափանցման ուղիները:

Առանձնապես ուշագրավ է, որ բրոնզեդարյան և ուրարտական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ իրեր, նույն թվում Կարնո և Արարատյան դաշտերում

37 Տե՛ս Ս. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, МАК, VIII, ադ. XVI:

38 Տե՛ս В. В. Струве, История древнего Востока, М., 1941, էջ 261:

39 Տե՛ս Ս. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, ադ. XXV, նկ. 49, էջ 51:

40 Տե՛ս նույն տեղում:

41 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 64:

հանդիպող ուրարտական ու անդրկովկասյան տիպի գոտիներ, հայտնաբերվում են Հյուսիսային Օսեթիայի Տլի գյուղում, որը տեղավորված է անմիջապես Կազբեկի լանջերին: Բերված օրինակները ակնհայտորեն ցույց են տալիս միջցեղային փոխանակության տարածումը տասնյակ, հարյուրավոր ու հազարավոր կիլոմետրերի վրա: Կոխիդայից՝ ժամանակակից Բղիբյան Աբխազիայի շրջաններից, Հայաստան էին հասնում տեղական արտադրության մարտական կացիններ, որոնք Կուրի հովտով պատմական Սամցխե (Ախալցխա) և Զավախքով (Ախալքալաք), Շիրակի (Լենինական) դաշտով անցնում էին Վանանդ (Մերս գյուղը Կարսի մոտ), Ճորոխի հովիտը և հասնում Տրապիզոնից արևմուտք ընկած Օրդու քաղաքի սահմանները՝ Պոնտական ծովափը: Սրանք հասնում էին նաև Արարատյան դաշտավայր (Փարաքար գյուղ) և այստեղից Կապուտան լճի ափերը: Նշված բոլոր վայրերը կապված են բնական տրանզիտային ուղիների հետ, որոնք Շիրակի դաշտը կապում էին Կուրի, Վանանդի, Ճորոխի, Արաքսի հովիտների հետ: Այսպիսով, միջցեղային փոխանակության ու առևտրի մեջ, որն ընդգրկում էր հյուսիս-արևելյան Աֆրիկայի, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի, Կովկասի և հարավ-ուստաստանյան շրջանների ընդարձակ տարածություններ, Հայկական լեռնաշխարհը աչքի ընկնող դեր էր խաղում:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ օտար երկրներից մեզ հասած իրերն ու առարկաները միջցեղային աշխույժ փոխանակության պատահական ու չնչին վկաներ են միայն: Փոխանակության մեջ հատկապես մեծ էր անասունների, անասնապահական մթերքների և բրոնզի, երկաթի, արծաթի ու ոսկու տեսակարար կշիռը:

Առևտրի զարգացման շնորհիվ ուշորոնգեդարյան Հայաստան էին ներմուծվել, հավանաբար, Արևելքի ընդհանուր չափն ու կշիռը՝ տաղանտը, միանն, սիկլը: Հետաքրքրական է, որ Վանի ժողովրդական դպրոցի միջնադարյան ծաղկողները XIV դարի ձեռագիր մատյաններում թողել են մանրանկարներ, ուր պատկերված են դրամական համարժեքների նախնական ձևերը՝ ձուլյ ոսկու ու արծաթի մեծ կտորներ և մետաղե օղակների շարաններ: Պետք է ենթադրել, որ այս նկարներում պահպանվել են նախաուրարտական և ուրարտական ավանդույթները, քանի որ միջնադարում գաղափար անգամ չունեին դրամական նման համարժեքների գոյության մասին:

2. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ: ԱՆՑՈՒՄ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

Տեախին ստրկություն: Երկրագործության, անասնապահության արտադրանքի աճը, հարստությունների կուտակումն առանձին անձանց, ընտանիքների ու տոհմերի ձեռքում, ապրանքափոխանակության զարգացումը, հրամայողաբար պահանջում էին աշխատող լրացուցիչ ձեռքեր⁴²: Միջցեղային երկարամյա կոիվները աշխատող ուժի մշտական աղբյուրներ էին: Ստրկացված «օտարածին» ռազմագերիները սկսում էին օգտագործվել տնտեսական տար-

⁴² Տե՛ս Զ. Էնգելս, Ընտանիքի, ֆասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 210—213: